

.B

Sejmy Żydów polskich (1579-1764)

(Anatol Leszczyński)¹

Gminy, zasadniczy element samorządu ludności żydowskiej, zakładano w Polsce tak jak i w innych krajach z inicjatywą osiedlających się w nich Żydów. Podstawą prawną zorganizowania gminy (po hebrajsku: *kehila*) było zezwolenie (przywilej) władzy dominialnej na założenie w większych skupiskach ludności żydowskiej cmentarza bądź bóżnicy i tym samym uznanie przez władzę odpowiednich instytucji gminnych (zarządu, komisji i bractw), których zadaniem było sprawowanie władzy administracyjnej i sądowniczej oraz umożliwienie prowadzenia przez nią, zgodnie z przepisami biblijnymi i talmudycznymi, odrębnego życia religijnego i kulturalnego. Na zorganizowanie i istnienie gmin miała m.in. wpływ przychylna postawa władz skarbowych i dominialnych, którym wygodniej było załatwiać bieżące sprawy z przedstawicielami Żydów, a nie z pojedynczymi osobami. W dawnej Rzeczypospolitej ludność żydowska korzystała z odrębnego statusu prawnego, świadczyła odmienne od ludności chrześcijańskiej powinności, płacąc przede wszystkim zasadniczy podatek - pogłówny.

Według zachowanych źródeł pierwsze gminy na ziemiach polskich zorganizowano w Kaliszu i Płocku (XIII w.) oraz w Poznaniu. Z XIV w. płyną wiadomości o założeniu samorządu żydowskiego w Krakowie, Sandomierzu i we Lwowie. W tymże wieku na Litwie największe skupiska ludności żydowskiej istniały w Grodnie, Trokach i Brześciu nad Bugiem. Pod koniec XV w. było w Koronie 61 gmin, a największe z nich to gminy w Poznaniu, Krakowie i we Lwowie. Wiele gmin zorganizowano w XVI w. w Koronie, kiedy to po okrutnych prześladowaniach w Niemczech, Austrii i Czechach przybyła do Polski poważna liczba uciekinierów. Na Litwie było w drugiej połowie XVI w. 21 gmin, w tym największa w Brześciu nad Bugiem, Grodnie, Kobryniu i w Nowym Dworze. Według

szacunkowych danych ustalono, że w 1578 r. zamieszkiwało Polskę około 100 000 Żydów (75 000 Koronę i 25 000 Litwę). Wraz z rozwojem osadnictwa żydowskiego na ziemiach polskich powstał w miastach samorząd ludności żydowskiej dzierżawę świadczenia żydowskie, a na początku następnego stulecia mianował prefektów żydowskich i wprowadził instytucję „prymasa” żydowskiego.

W związku z oporem Żydów przeciwko nowym formom ich zrzeszania, król Zygmunt I Stary wprowadził w latach 1518—1522 autonomiczne okręgi żydowskie, tzw. ziemstwa, z prawem wyboru na sejmikach (zjazdach gmin) starszyny ziemskiej, specjalnych taksatorów, poborców szosu królewskiego i innych podatków żydowskich. W skład pierwszej centralnej autonomicznej organizacji Żydów polskich wchodziły gminy 5 ziemstw (poznańsko-wielkopolskiego, krakowsko-sandomierskiego, lubelsko-chełmsko-bielskiego, czerwonoruskiego i podolskiego oraz przypuszczalnie autonomiczny związek gmin litewskich).

W pierwszej połowie XVI w. powstaje druga forma organizacyjna Żydów polskich. Oto na słynnych jarmarkach lubelskich, na które zjeżdżało się wielu kupców żydowskich z różnych regionów kraju, utworzono w sprawach spornych pomiędzy Żydami sądy polubowne. Sędziowie wspomnianych sądów, to rabini przybywający z kupcami na jarmarki oraz stale zamieszkali w Lublinie talmudyści. W 1533 r. król Zygmunt August uznał pisemne wyroki sądów lubelskich i nadawał im rygor egzekucyjny, gdy mu takowe przedstawiono do zatwierdzenia. Odrębnym aktem królewskim ustanowiono (1540) Stały Trybunał Rozjemczy w Lublinie, który sądził Żydów z różnych ziemstw. Zgodnie z przywilejami z lat 1549 i 1553 trybunał lubelski stał się najwyższą instancją odwoławczą od wyroków sądów gminnych i ziemskich.

Zwrot w organizacji centralnej autonomii Żydów polskich nastąpił w 1549 r., tj. po uchwaleniu przez sejm pogłówny żydowskiego. Zgodnie z konstytucją sejmową podatek ten miał być pobierany w sumie odpowiadającej liczbie Żydów, z tym że za biednych wspomniany podatek powinni byli wpłacić Żydzi zamożniejsi. W praktyce okazało się, iż ustalanie wysokości, jak i sam system pobierania podatku komplikował prawidłową realizację konstytucji sejmowej, bo wymagał kosztownego aparatu szacunkowego oraz pomniejszał dochody państwowe. W tym stanie rzeczy król Stefan

¹ Anatol Leszczyński, *WIEŻ* Warszawa, 4/294 kwiecień 1983, s. 111-117

Batory powołał w 1579 r. sejm Żydów Korony i Litwy, któremu zlecił rozkładanie ustalonej przez sejm polski sumy pogłównego na poszczególne ziemstwa, które z kolei rozdzieliłyby ją na gminy. Pierwsza informacja źródłowa o obradach sejmu (kongresu) Żydów polskich pochodzi z 1581 r. i dotyczy „Zjazdu Ziem” w Lublinie, na którym omawiano przede wszystkim sprawy fiskalne. W skład tego sejmu, zwanego także generalnością żydowską, weszły w 1581 r. gminy 4 ziemstw (wielkopolskiego, małopolskiego, ruskiego i litewskiego), stąd też jego nazwa hebrajska *Waad arba arcot*. Seniorami (starszymi ziemskimi, posłami, delegatami) sejmu żydowskiego byli przeważnie bogaci kupcy, niemniej jednak sejm ten reprezentował już w chwili powstania około 100 000, następnie w 1648 r. ok. 450 000, w 1673 r. po zniszczeniach wojennych 182 400, a w czasie jego rozwiązywania w 1764 r. 621 102 (w tym w Koronie 454 625 i na Litwie 166 477) Żydów.

W 1623 r. nastąpiła zmiana w jednolitej strukturze sejmów Żydów polskich. Na zjeździe w Brześciu nad Bugiem delegaci trzech głównych gmin litewskich Brześć, Grodna i Pińska odłączyli się od centralnej organizacji i utworzyli własny sejm. Wyodrębnienie się ziemstwa litewskiego wynikało m.in. z powstania odrębnego Trybunału dla Litwy i z odrębnego potraktowania Żydów litewskich pod względem fiskalnym przez naczelne władze Rzeczypospolitej. I tak na ziemiach polskich istniały od 1623 r. sejm Żydów Korony i sejm Żydów Litwy oraz odpowiednie trybunały sejmowe. Kolejna zmiana strukturalna, to zwiększenie się liczby ziemstw i powstanie okręgów żydowskich. Rozdzielanie pogłównego przez sejm żydowski na ziemstwa, które z kolei dzieliły je między gminy, powodowało, szczególnie w XVIII w., narastanie konfliktów pomiędzy ziemstwami a poszczególnymi gminami. Obciążane na sejmikach nadmiernymi podatkami gminy odwoływały się do trybunału skarbowego w Radomiu, trybunałów sejmów żydowskich. Gdy interwencje nie odnosiły skutku, mniejsze gminy łączyły się ze sobą i wspólnie rozpoczynały walkę o usamodzielnienie się spod władzy ziemstwa, i uzyskanie własnego przedstawicielstwa na sejmie żydowskim i tym samym prawa współuczestniczenia w głosowaniu nad rozdziałem zryczałtowanej sumy podatkowej. W Koronie powstało w ten sposób 9 ziemstw i okręgów (wielkopolskie, krakowsko-sandomierskie, ruskie, lubelskie, ziemi chełmskiej,

ordynacji zamojskiej, wołyńskie, podolskie i podlaskie), na Litwie 5 ziemstw (brzeskie, grodzieńskie, pińskie, wołyńskie i słuckie) oraz 2 okręgi (nowogródzki i miński, tzw. białoruska synagoga). Jak już wspomniano, intencją króla przy powoływaniu sejmów Żydów polskich były wyłącznie sprawy fiskalne. W praktyce samorzutnie zrodziły się dla ludności żydowskiej zupełnie nowe, nieprzewidziane przez króla zadania. Sejmy żydowskie rozpatrywały sprawy dotyczące ustroju gminnego, źródeł zarobkowania Żydów, a także podejmowały uchwały o wychowaniu młodzieży, o nauce, emigracji, dobroczynności, interwencji u władz m.in. w celu przeciwdziałania kampaniom antysemickim. W zasadzie nie było ważniejszych zagadnień dotyczących społeczności żydowskiej, które nie wchodziłyby pod obrady sejmowe, w szczególnych wypadkach działały po 1623 r. połączone sesje obu sejmów. Oto ważniejsze sprawy (uchwały) poruszane na sesjach sejmowych. Już w 1581 r. sejm Żydów polskich, powołując się na ustawy sejmów polskiego, zakazał Żydom dzierżawić dochody państwowe. W 1607 r. uchwalono ustawę, zezwalającą na „obejście” prawa żydowskiego o kredycie i zezwolono na udzielanie współwyznawcom oprocentowanych pożyczek. Przyjęto (1624) bardzo ważną ustawę 7 dziedzin ekonomicznej, tzw. konkursową, która chroniła wierzycieli przed nieuczciwymi bankrutami, Sejm Żydów Korony wprowadził (1673),-tzw. chazakę² kredytową i odtąd Żydowi nie wolno było pożyczać pieniędzy u chrześcijanina bez zgody władz gminnych. Chazaka kredytowa miała być obroną przeciwko lekkomyślnym dłużnikom i zabezpieczeniem gminy przed represjami, jakie groziły z powodu solidarnej odpowiedzialności za bankructwo każdego z jej członków. W latach 1681 i 1706 sejm zajął się sprawą skryptów dłużnych, w tym ich waloryzacją i sposobem egzekucji. Sejm żydowski zwalczał przekupstwo przy ubieganiu się o urzędy gminne, regulował granice ziemstw i okręgów, ustalał programy nauki w uczelniach żydowskich, troszczył się o utrzymanie szkół rabinackich. Ustawodawstwo sejmowe wkraczało także w życie prywatne.

² Po hebrajsku - *chezkat kbüa* - prawo gminne. Chazake można porównać do nadawanego mieszczanom prawa obywatelskiego. Tylko Żyd posiadający chazakę miał prawo do zamieszkania w gminie, uprawiania zawodu i korzystania z instytucji religijnych lub publicznych.

Zakazano (1626) młodzieży poniżej 20 lat żenić się bez zgody rodziców; wydano przepisy przeciw uprawianiu zbytku, gdy nadmierne jego używanie mogło spowodować rozruchy antyżydowskie. Inne przepisy m.in. groziły (1595) klątwą za naruszenie honoru kobiety. Sejm Żydów Korony zwalczał przejawy odstępstwa od religii przodków. W 1670 r. rzucił klątwę na nowego „Mesjasza” Sabataja Cwi, a w 1722 r. na jego zwolenników. Sejmy żydowskie wysyłały listy gończe za bankrutami.

Organizacja sejmów Żydów polskich wykazuje wiele podobieństw do powstałej w III w. p.n.e. w starożytnej Judei instytucji religijno-sądowej, Sanhedrynu. Sanhedryn i sejm żydowski składały się z ciała ustawodawczego w liczbie 70 delegatów, a mały Sanhedryn jerozolimski i egzekutywa sejmów liczyły po 23 osoby.

Liczbę seniorów (starszych ziemskich, delegatów, posłów) dla poszczególnych ziemstw, okręgów ustalały sejmy żydowskie. Stwierdzono odstępstwo od tej zasady. 22.XI.1669 r. król Michał Korybut Wiśniowiecki przyznał Żydom zamojskim prawo uczestnictwa w sejmie Żydów Korony. O ingerencji władzy i naruszeniu tradycyjnej autonomii żydowskiej oraz o wzięciu samorządu pod kuratelę świadczy decyzja komisarza skarbu koronnego z 22.X.1753 r. o tym, że w skład sejmów Żydów Korony powinno wchodzić 23 „Starszych”, oraz wskazanie ile z tej liczby osób przypada na poszczególne województwa i miasta (gminy).

Na czele sejmów żydowskich stali wybierani spośród seniorów marszałkowie, zwani także marszałkami generalności żydowskiej. Urząd marszałka był najwyższym zaszczytem, jaki Żyd mógł osiągnąć w dawnej Rzeczypospolitej. W Koronie marszałkiem mógł być senior większej gminy, zawsze osoba świecka, nigdy zaś rabin. Marszałek jeździł do króla i senatorów, pertraktował z marszałkiem izby poselskiej, z podskarbin omawiał sprawy podatkowe, zaciągał pożyczki, interweniował w sprawach pomocy Żydom w opresyjnych sytuacjach, jak np. oskarżeniach o mordy rytualne i opłacał związane z tym wydatki. W XVIII w. marszałkami sejmów Żydów Korony byli m.in. Abraham z Leszna i Abraham Chaimowicz z Lublina. Pozostali urzędnicy sejmów koronnego, to wiernicy i pisarze, którymi byli zazwyczaj rabini. Wymieniona trójka stanowiła w Koronie egzekutywę, która urzędowała przez cały rok, była odpowiedzialna za realizację uchwał i stan finansów sejmowych. Za wykonywaną

pracę marszałek, wiernicy, i pisarze pobierali roczne uposażenie i diety od macierzystych ziemstw lub gmin. W źródłach nie ustalono okresu kadencji poszczególnych członków egzekutywy.

W latach 1740-1753 wiernikami sejmów koronnego byli Berko Oszyjowicz, rabin ciechanowski i Lewek, rabin krzemieniecki, syn Saula, rabina włodzimierskiego.

Ważną rolę w strukturze sejmów Żydów Korony w dziedzinie fiskalnej spełniali tzw. symplarze, których liczbę 22.X.1753 r. komisarz skarbu koronnego ustalił na 22 osoby. Wzrost uchwalonego przez sejmy polskie podziału, fluktuacja ludności w poszczególnych gminach, okręgach i ziemstwach wymagała opracowywania nowych podziałów podatku. W celu ustalenia jego repartycji i ustanowienia klucza, nie zjeżdżał się cały sejm, lecz wybierani przez okręgi i ziemstwa wspomniani symplarze. Stanowili oni komisję sejmową z osobnym marszałkiem i obradowali w czasie zjazdu sejmów bądź w innych terminach. Komisarz skarbu koronnego zabronił (1753) łączenia urzędu seniora i symplarza oraz zalecił, by w czasie zjazdu wymienieni urzędnicy obradowali w oddzielnych pomieszczeniach. Po opracowaniu przez symplarzy tabeli podatkowej i zatwierdzeniu tegoż dokumentu przez sejm żydowski, władze skarbowe wydawały asygnaty m.in. oddziałom wojskowym bądź poborcom dla egzekwowania ustalonych sum podatkowych od poszczególnych gmin.

Podobną organizację jak sejm Żydów Korony posiadał sejm Żydów litewskich. W skład egzekutywy (komisji wykonawczej, prezydium) sejmów wchodził jako przewodniczący marszałek i grupy seniorów. Należy zaznaczyć, że na Litwie marszałkiem mógł być tylko rabin* Egzekutywa jeździła po ziemstwach i okręgach, kontrolowała spisy ludności, sprawdzała zdolność płatniczą poszczególnych gmin, wysłuchiwała skarg obywateli. Ze składu egzekutywy powstał z czasem stały urząd wierników, którzy objęli całość spraw finansowych sejmów i byli w pewnym sensie ministrami finansów. W 1939 r. sejm Żydów litewskich wyznaczył osobnego szkolnika, którego zadaniem było czuwanie nad działalnością trybunału sejmowego w Grodnie. Szkolnik udawał się także w razie potrzeby do Warszawy, a z biegiem czasu z tego stanowiska uformował się stały rzecznik Żydów litewskich, tzw. szadlan (syndyk), który wraz

z syndykiem Żydów Korony występowali (interweniowali) w imieniu Żydów wobec najwyższej władzy i dworu królewskiego.

Drugą formą organizacyjną Żydów polskich były trybunały sejmowe. Rozpatrywały one sprawy sporów pomiędzy obywatelem (jednostką) a gminą, między gminą a okręgiem i ziemstwem, między dwoma gminami o hegemonię nad gminami filialnymi oraz skargi na niezgodne z prawem zarządzenia władz gminnych, krzywdzące osoby prywatne. Prócz spraw spornych trybunał jako zebranie uczonych żydowskich z całej Polski prowadził dyskusje na temat prawa Żydowskiego. Trybunał cenzurował książki żydowskie.

W trybunale sejmów koronnych działały 3 komplety sędziowskie. W pierwszym zasiadali seniorzy oraz 6 najwybitniejszych rabinów. Komplet ten rozpatrywał sprawy karne, za które groziły surowe wyroki, jak np. częściowa lub całkowita utrata chazaki; trybunał badał także sprawy nabycia oraz utraty prawa w gminie oraz rozpatrywał skargi odwoławcze. Drugi komplet złożony z sędziów duchownych, zwanych sędziami krajowymi, działał w sprawach pieniężnych, a jego wyroki posiadały taką moc prawną, jak wyroki plenum sejmowego. W pewnych nieznanach dotąd sprawach sejm powoływał trzeci komplet w składzie od 3 do 5 sędziów. Ferowane przez nich wyroki zatwierdzał sejm. Były one traktowane jako wyroki sejmowe. Trybunał sejmów litewskich miał podobną organizację jak trybunał Żydów koronnych. Składał się on z rabina oraz jednego lub dwóch seniorów ziemskich z każdej gminy „naczelnej”, w sumie od 10-15 członków. Ze względu na świecki i duchowny skład sędziów, oba trybunały można zaliczyć do żydowskich sądów mieszanych.

W latach 1580-1623 zjazdy sejmów Żydów polskich odbywały się co roku w Lublinie, w rzadkich wypadkach w pobliskim Tyszowcu (ach) lub Jarosławiu. Po zorganizowaniu się dwóch sejmów, sesje odbywały się (XVIII w.) w Koronie w miastach należących do podskarbiego, jak p. w Ryczywole, Pilicy i Konstantynowie, na Litwie - w Brześciu nad Bugiem, czasami w Sielcach, Chołmsku, Zabłudowie. Trybunał sejmów Żydów Korony odbywał posiedzenia dwa razy do roku, tj. w lutym w Lublinie i we wrześniu w Jarosławiu oraz we wspomnianych miastach podskarbiego. Upadek znaczenia obu sejmów żydowskich spowodował, że w XVIII w. zjazdy sejmowe nie odbywały się regularnie, lecz w coraz większych odstępach

Ustrój i organizacja samorządu żydowskiego były chronione przez królów. Oto przykłady: 28.11.1673 r. Michał Korybut Wiśniowiecki wydał listy protekcyjne (gwarantujące bezpieczeństwo) dla wszystkich „posłów” sejmów żydowskich w Koronie; Jan III 6.V.1677 r. wydał Żydom uniwersał w sprawie płacenia podatków i posłuszeństwa władzom gminnym na terenie Korony.

Dzieje i działalność sejmów żydowskich w Polsce są nierozdzielnie związane z dziejami dawnej Rzeczypospolitej. W okresie świetności państwa polskiego do 1648 r. regularnie odbywały się sesje sejmowe, na których podejmowano istotne dla Żydów uchwały. Wojny połowy XVII w. mocno zachwiały strukturą samorządu żydowskiego. Gminy, które przetrwały zawieruchę wojenną, znalazły się w wyjątkowo krytycznej sytuacji materialnej. Stanęły przed nimi olbrzymie zadania, jak odbudowanie zniszczonych domostw, instytucji użyteczności publicznej, udzielanie pomocy wdowom i sierotom, wykup uprowadzonych jeńców i branek. By sprostać zadaniom, seniorowie gmin podnieśli do niebywałych rozmiarów podatki wewnętrzne, wzrosły także podatki państwowe. Gdy nie wystarczyły własne pieniądze, sięgano po kredyt. Gminy, a także sejmy żydowskie, zaciągały pożyczki u możnowładców, bogatej szlachty i mieszczan, kleru chrześcijańskiego i u bogatych zakonów. Wojny północne, przemarsze wojsk oraz anarchia saska i upadek autorytetu władzy krajowej spowodowały, że Żydzi musieli znowu sięgnąć po pożyczki, by opłacać wysokie podatki, kontrybucje, zapewnić poprzez łapówki protekcję i obronę w wielu procesach o mordy rytualne, pokrywać straty wynikłe z rabunku mienia. Długi poszczególnych gmin i sejmików żydowskich przerastały w XVIII w. ich możliwości płatnicze. Wzrastał niepokój podskarbiego, wierzycieli żydowskich; rozlegały się na sejmikach żądania likwidacji sejmów żydowskich i ustalenia nowego sposobu pobierania podatków.

W tymże okresie narastały konflikty społeczne w gminach, gdyż oligarchia gminna usiłowała obarczyć w typowo feudalny sposób nadmiernymi obciążeniami wspólnotę. W takiej sytuacji samorząd żydowski dostaje się pod kuratelę władz, a na sejmie konwokacyjnym 1764 r. w ramach reform w dziedzinie organizacji państwa polskiego zlikwidowano oba sejmy żydowskie, uchwalono przeprowadzenie spisu ludności żydowskiej w celu dokładnego ustalenia liczby Żydów i nowego sposobu obliczania podatków; pozostawiono gminy z zadaniem ściągania podatków, w tym specjalnego podatku na pokrycie długów gminnych.

I tak po 185 latach przestały istnieć sejmy Żydów polskich, które w dziejach diaspory owego okresu były największą i unikalną organizacją samorządową ludności żydowskiej.

Anatol Leszczyński